

Bildning i vår tid

Bernt Gustavsson, professor i pedagogik vid Örebro universitet

Historisk bakgrund

”Bildning” är ett ord som är tyngt av tradition och auktoritativa tolkningar. Inom utbildningens område är det ett ständigt närvarande och centralt begrepp, men ett begrepp som kan tolkas och förstås på olika sätt. Själva ordet har sitt ursprung i det tyska språkområdet och myntas i sin moderna bemärkelse på 1760-talet. De centrala föreställningar som ligger i bildningsbegreppet går att härleda bakåt i tiden, mot medeltiden och den grekiska antiken. Framväxten av begreppet bygger på olika traditioner som utgör begreppets centrala delar. Dessa kan uttryckas med orden ”bilda” och ”bild”.

”Bilda” står för människans formning till människa genom uppfostran och skolning. Den delen av föreställningen om bildning har sitt ursprung i den grekiska antiken. Människan utmejslar sin karaktär på liknande sätt som skulptören formar sin gestalt ur stenen. Detta är något som ständigt fortgår under våra liv och har därför kommit att kallas bildning som *en fri oändlig process*.

”Bild” står för det som människan ska bli, själva målet för bildningsprocessen. Den delen har sitt ursprung i den kristna mystiken och föreställningen om Guds bild, Imago Dei. Människan betraktas här som fallen från Guds ordning och ska genom ett rättfärdigt leverne sträva efter att leva i enlighet med det gudomliga som förebild. I sekulariseringen blir de stora kulturpersonligheterna förebilderna för sann bildning. Den föreställningen utgör den sida av bildningstanken som är bildningsprocessens *förebild, mål och resultat*.

En historisk insikt är att när bildning blivit liktydigt med ett givet gods, ett färdigt stoff, förlorar bildningstanken i betydelse för utbildningssystemet. Vid de renässansperioder vi kan iaktta utgör återupplivandet av bildning som fri process det centrala inslaget.

Det som utgör bestående inslag i bildningsbegreppet är dialog och kulturarv. Dialogen står för den ständiga, aldrig avslutade bildningsprocessen; vi blir aldrig färdiga. Kulturarvet, eller traditionen, står för tanken att den enskilde bildar sig genom att relatera till mänsklighetens kulturella utveckling.

Bildningstanken utformades så i tysk kultur från 1700-talets andra hälft och kom att få sin stora betydelse för högre utbildning med Vilhelm von Humboldt och Berlinuniversitetet (1809). Här utvecklades den klassiska, eller nyhumanistiska tanken om bildning, en tradition som bildningstanken än i dag oftast associeras med. Humboldt genomförde en utbildningsreform med bildningstanken i centrum. Hans huvudtanke var att återupprätta kunskapens betydelse för människans utveckling och hennes förmåga att relatera den till omvärlden. Förebilden var grekernas föreställning om *paideía*, uppfostran eller

utbildning, i vilken människan under hela sitt liv utvecklas genom kunskap, vilket gör henne förmögen att delta i det offentliga livet.

Humboldt såg liksom grekerna människans främsta egenskap i förnuftet. Den formella bildningstanken kom att utformas så att människans kunskap och den verklighet kunskapen handlar om har samma form. Tillvarons grundformer finner vi genom språket, matematiken och historien, vilka blir bildningens centrala ämnen. Här lyser alltså både naturvetenskapen och konsten med sin frånvaro, liksom praktiska verksamheter.

Det historiskt betydelsefulla med Humboldt ligger i att universitetets uppgift här kom att förändras djupgående. Forskning blev det centrala, då det mesta av kunskapen återstod att upptäcka. Dessförinnan var kunskapen traderad. Läraren läste före och eleverna skrev av efter vad som lästes, den ursprungliga betydelsen av föreläsning.

Humboldts bildningstanke är bunden till den idealistiska metafysik som dominerade tyskt kulturliv vid den tiden. Grundtanken var att förberedelsen för bildning skulle ske i gymnasiet. Den var starkt bunden, medan det fria kunskapssökande som ligger i bildningstanken kunde ske först på universitetet. I skolväsendets utveckling kom bildningstanken att få en elitistisk utformning genom att bildning förbereddes i gymnasiet, medan folkskolan innebar grundläggande kunskaper. Folkets bildning, som innefattade andra synsätt på bildning, kom att utformas i de nordiska länderna genom folkhögskolor och studiecirklar.

När utbildningsväsendet genomgick ekonomiska och tekniska förändringar på 1960-talet avtynade bildningstankens betydelse, men återkom på 1980-talet i diskussionen om utbildning och kultur. Det var då till stora delar den nyhumanistiska traditionen som återupplivades, men den historiska forskningen visade fram även andra synsätt på bildning, av mer demokratisk karaktär. När bildningstanken under 1990-talet använts i högskoleväsendets utformning har det fortfarande till stora delar varit en "kanontradition" som dominerat. Den bygger på föreställningen att det finns en fast uppsättning skrifter som utgör måttstocken för vad en sant bildad människa ska ha läst och tagit till sig. Hur fast och evig denna uppsättning är har diskuterats, men den begränsas oftast till den västerländska kulturens alster.

Bildning som resa

Ett helt annat sätt att närma sig tanken om bildning är att ta sin utgångspunkt i den kunskapstradition som går under namnet hermeneutik. Även den har sitt ursprung i det tyska språkområdet och har utvecklats genom tolkningen av texter, främst Bibeln och andra auktoritativa texter. Tolkning och förståelse står därefter i centrum för denna tradition som utvecklats av flera ledande moderna filosofer. Två av dem som ligger nära i den här framställningen är Hans-Georg Gadamer, som genom sitt verk *Sanning och metod* (1960) utvecklat den tolkande traditionen, och Paul Ricoeur, som genom flera av sina verk, främst *Tid och berättelse* (1985), utvecklat hermeneutiken ytterligare.

Gadamer bygger sin framställning på klassiska humanistiska begrepp, varav bildning utgör 1800-talets mest centrala tanke. Men han omtolkar därmed själva föreställningen om bildning och gör den till en central del av hur människan tolkar och förstår tillvaron och sitt liv. Hans begränsning är dock att han utelämnar och förhåller sig kritisk till naturvetenskapen. Hans uppsåt är att ge humanvetenskaperna en kunskapsteoretisk grund.

Ricoeurs ambition är däremot att söka förena den humanvetenskapliga och den naturvetenskapliga traditionen. Den klassiska uppdelningen mellan att förklara världen, som ansetts vara naturvetenskapens uppgift, och att förstå världen, som varit humanvetenskapens, förenas så att förklaring och förståelse är produktiva i förhållande till varandra.

Den grundläggande tanken om bildning beskrivs av Gadamer i termer av utfärd och återkomst. Vi utgår från det vi är hemma i. Därifrån far vi ut i världen för att möta det främmande och annorlunda, göra nya erfarenheter. Därefter kommer vi tillbaka, men det "hem" vi kommer tillbaka till är förändrat genom de nya erfarenheter vi gjort.

Genom denna bild eller berättelse får bildningstanken en annan innebörd än den traditionella. Hermeneutiken har använts i samhälls- och humanvetenskap, men märkligt nog mindre i synen på pedagogik, utbildning och lärande. Djupast sett utgör detta en tanke om människans varseblivning och om hur vi utvecklar vår förståelse av tillvaron medelst språket genom dialog och samtal.

Vårt sätt att tolka och förstå tillvaron kan uttryckas som en relation mellan det som är bekant för oss och det som är obekant. Det obekanta vi möter, det som är nytt och främmande, tolkar vi genom det vi känner till sedan tidigare. Det kan gälla människor från andra delar av världen, nya tekniska uppfinningar, ett historiskt stoff vi inte mött tidigare. Det som är bekant utgörs av den horisont, eller synkrets, utifrån vilken vi tolkar vår omvärld. Det är den förståelse vi har av en sak innan vi börjar studera den närmare, vår förförståelse. Det obekanta vi möter tolkar vi med vad vi har med oss genom vår uppväxt, uppfostran och tidigare skolning. Att så utgå från det vi tidigare känner till och att därifrån möta något nytt kan uttryckas som en berättelse om bildning.

Bildning är genom många berättelser beskriven som en resa eller ett äventyr. Vi bryter upp hemifrån, far ut i världen för att möta det okända och kommer tillbaka hem igen, desamma men ändå förändrade. Genom mötet med andra erfarenheter har vi kommit att förändra tolkningen av det vi utgick ifrån. Det medför att återkomsten innebär en omtolkning av det vi startade i. Denna tolkning av tillvaron är under ständig utveckling. Vår kunskap om världen är med det sättet att se en oändlig process som aldrig tar slut. Det återknyter till den klassiska bildningstanken och bildning som fri process.

Bildningstraditionens centrala tanke är att människan förändras genom den kunskap hon skaffat sig. Med ett tolkande synsätt av detta slag är människans tolkning av sig själv och tolkningen av omvärlden oupplösligt förenade.

Dialogen

Ett centralt inslag i bildningstraditionen är dialogen, ett dialogiskt förhållningssätt till bildning och kunskap. Den har sitt ursprung i den sokratiske dialogen, vilken omtolkas och används på olika vis av olika författare. Dialog i hermeneutisk mening är att utgå från och framställa sin egen tolkning eller mening om den fråga saken gäller. För att sedan ta till oss en annans mening om saken behöver vi öppna oss för dennes tolkning. Denna förmåga till ett öppet och lyhört lyssnande är central för förmågan att ta till sig nya tolkningar. Gadamer använder leken eller spelet, ”das Spiel”, för att klargöra detta. Såsom vi glömmer oss själva när vi ger oss in i leken, så gör vi när vi öppnar oss för en annans tolkning. Vi sätter vår egen tolkning på spel, eller ur spel, för att öppet möta en annan.

Den tanken om dialog har kommit att spela en stor roll i diskussionen om lärande, om demokratins utveckling och om möjligheten att utveckla ett mångkulturellt samhälle. Det lyhörda lyssnandet blir centralt för förmågan att lära nytt. Man kan t.o.m. gå så långt som att säga att själva kännetecknet på en människa som strävar efter sanning och söker det autentiska är just denna öppenhet för nya tolkningar. Men den kräver samtidigt insikten att vi själva tillhör ett givet sammanhang av betydelser, som utgör själva utgångspunkten för vår tolkning av tillvaron. Insikten att alla människor tolkar tillvaron utifrån sina egna förutsättningar inger också ett slags sokratiske ödmjukhet. Att som lärare inse att man inte alltid sitter inne med sanningen och den fulla kunskapen är en sådan insikt. Den öppnar också för ett demokratiskt förhållningssätt, att allas tolkningar är värdefulla, eftersom de tillför den gemensamma tolkningen nya inslag. Det som kallas mångkulturell utbildning utgår från tanken att det finns olika kulturella bakgrunder och därmed också olika tolkningar i ett klassrum eller på en skola. Att åstadkomma ett dialogiskt möte mellan dessa tolkningar blir en av utbildningens uppgifter.

De diskussioner som utspelats om dialogens innebörder har främst rört två problem. Det ena är förhållandet mellan närhet och distans och det andra förhållandet mellan samförstånd och konflikt.

Närvarons dialog säger oss att det gäller att komma så nära en människa eller en företeelse som möjligt för att kunna tolka den rätt. Mot det står tanken att man genom att ha distans kan få perspektiv på saken och se klarare. Många som arbetar med tolkning och dialog använder sig av en pendling mellan närhet och distans. Flertalet dialogtänkare tänker i termer av harmoni och samförstånd. Mot det står insikten att många mänskliga sammanhang är fyllda av konflikter, men även att konflikter, rätt hanterade, kan vara produktiva.

Vidgar vi tanken om dialog till kommunikation i mer allmän bemärkelse, är det numera en av många omfattad syn på demokrati och demokratisk utveckling. Det som kallas deliberativ demokrati innebär att demokratins sfär vidgas när kommunikationen ökar inom och mellan grupper. Att öppna för gemensamma överväganden om rätta sättet att leva och handla har blivit centralt för demokratisk utveckling.

Pedagogik

Den pedagogiska betydelsen av begreppet bildning är att det förenar kunskapens subjektiva och objektiva sida. Att kunskap har ett samband med det personliga och vilka vi subjektivt är har varit en av bildningstankens bärande inslag. Kunskap bärs av en människa som tolkar och förstår på sitt sätt. Å andra sidan bär kunskap på det objektiva i den meningen att den säger oss något om den yttre verkligheten. Den pedagogiska diskussionen har under lång tid rört förhållandet mellan förmedlingspedagogik och olika former av progressivism eller reformpedagogik. Förmedlingspedagogiken går ut på att förmedla ett färdigt kunskapsstoff, givet av vetenskapen eller buret av traditioner. Den formen av pedagogik har präglat utbildningssystemet under större delen av dess historia. Mot den opponerar på olika vis den pedagogiska strömning som betonar det subjektiva. Det som förenar progressivister alltifrån Rousseau och framåt är att betona elevens erfarenhet, motivation och intresse för studier.

Ytterst rör den diskussionen förhållandet mellan det subjektiva och det objektiva. Begreppet bildning innefattar både de subjektiva och de objektiva inslagen och bär förmågan att överskrida den klassiska motsättningen mellan förmedlingspedagoger och progressivister.

Läro- och bildningsprocesser kan då idealt beskrivas som en pendling mellan det bekanta och det obekanta, det näraliggande och det avlägsna. Läroprocessen måste på ett eller annat sätt vara kopplad till min egen motivation och förståelse. Den har sin begynnelse i det redan bekanta, i den förförståelse med vilken vi börjar att lära något nytt. Men själva mötet med det främmande och obekanta förutsätter många gånger en presentation, att man initierar ett nytt kunskapsstoff. Det centrala i en bildningsprocess blir själva förhållandet mellan det bekanta och det obekanta. Intresset, själva motorn för att lära nytt, kan då beskrivas som att det alltför näraliggande görs till ett spännande äventyr, medan det alltför avlägsna görs till något som vi är mer hemmastadda i.

Tradition och kulturarv

En del av den klassiska bildningstanken säger oss att den enskilda människan bildar sig genom att ta del av det allmänmänskliga. Vad som sedan ska innefattas i det allmänmänskliga är föremål för ständig diskussion. För kanontraditionens företrädare är det inte så svårt; det är de stora klassikerna i den västerländska kulturen. De huvudsakliga ledorden för vad den enskilde ska kunna ta del av är tradition och kulturarv. För Gadamer är människan alltid född in i och inställd i traditioner som är avgörande för vårt förhållande till det väsentliga i livet: kunskap, normer och värden. De utgör den horisont, den synkrets utifrån vilken vi tolkar världen. Dessa präglar oss så att de utövar auktoritet över hur vi ser på livet. Därtill utövar språket en sådan bestämmande del över vårt tänkande att det är svårt att se hur den enskildes frihet att själv bilda sig en personlig och självständig uppfattning ska gå till.

Det går inte att förneka det stora inflytande verk som Bibeln, Platons eller Homeros skrifter har på våra föreställningar om människans plats i världen.

Men frågan är hur vi ska förhålla oss till dem. Det finns i både den klassiska bildningstanken och i den klassiska hermeneutiken en beundrande och okritisk inställning till tradition och kulturarv, som fått flera tänkare och författare att söka tänka in ett kritiskt perspektiv till det.

En av dem som vunnit stor inflytande är Paul Ricoeur, som grundat det som kallats misstankens hermeneutik. Den innefattar en tanke om kritisk distans för att förstå en sak om och att gå under ytan för att förstå på ett djupare sätt, vilket även innebär en misstanke mot det som endast visar sig på ytan. Att förstå blir både att förstå inifrån och att rikta en misstanke, att inta en distanserad hållning. Att förstå innefattar även förklaring som en del av förståelsen. I ett större perspektiv sätts människan och hennes förståelse in i ett vidare tidssammanhang.

Vi är invanda med att vi lever och tolkar tillvaron här och nu och att detta sker oberoende av det förflutna. Men liksom en enskild människa endast kan förstå sitt eget liv i dess historiska utveckling så kan människan det som kollektiv varelse. Vi berikar vår tolkning av tillvaron här och nu genom att stå i levande kontakt med det förflutnas erfarenheter. Genom de spår och berättelser människan lämnat efter sig söker vi oss fram till våra egna berättelser. Människan kan beskrivas som en i grunden berättande varelse. Alla har en historia att berätta, och genom att berättas för andra blir den social eller kollektiv. Vissa berättelser har genom att de skrivits ned blivit till en allmän egendom, som alla kan ta del av. Vilka dessa berättelser är skiljer sig åt beroende på människors bakgrund och egna erfarenheter. Vi söker sådant som talar till oss och som berikar vår egen tolkning av världen.

Med detta i bagaget söker vi oss framåt i tiden. Gentemot det som ligger i framtiden hyser vi förväntningar, farhågor och förhoppningar. Genom en rik tolkning av tillvaron här och nu, vilken berikats genom kontakten med det förflutnas erfarenheter, har vi större möjligheter att utveckla en konstruktiv syn på hur vi ska gå framåt. Detta gäller både enskilda och kollektiv.

Tolkningen av tillvaron innefattar alltså med ett sådant synsätt både nutid, förfluten tid och framtid. Dessa tre tidsdimensioner går därmed inte att se som separata till varandra; vi lämnar ständigt nuet och går in i framtiden och lämnar därmed ett förflutet bakom oss.

Med ett sådant synsätt på tradition och kulturarv kan vi undvara den traditionalism som under lång tid förknippats med föreställningen om bildning. Traditionalism innebär då att lösningen på människans problem ligger i ett återupprättande av traditionens makt, eller att man återuppväcker och vidmakthåller gamla värden, seder och normer. Vi kan även undvara den naiva syn på framtiden som futurologer och framtidsforskare länge torgfört, i vilken det förflutna endast ses som en barlast att göra sig av med. Nutid, förfluten tid och framtid hänger samman i tolkningsprocessen.

Kunskap och etik

Med ett sådant synsätt på tolkning, dialog och kulturarv blir bildningen inget fristående i förhållande till utbildning, utan en integrerad del av den. Så hänger till sist också synen på bildning samman med synen på kunskap. Den form av kunskap som av Gadamer framställts som mest sammanhängande med tolkning och förståelse är det som har den grekiska benämningen *fronesis*, vilket brukar översättas med praktisk klokhet. *Fronesis* myntades som kunskap av Aristoteles och har kommit att få förnyad aktualitet genom flera nutida tänkares inflytande. Praktisk klokhet innefattar att veta hur man ska handla i praktiska och konkreta situationer. För att veta det krävs en öppen lyhördhet inför de situationer man befinner sig i, samma öppna lyhördhet som ett villkor för tolkning och dialog. Denna form av kunskap är etisk och politisk till sin karaktär och därmed värderande. En handling utförs med aristotelisk förståelse för att åstadkomma något bättre, att göra det goda. Det goda och det kloka hänger så nära samman. Handlingen är etiskt motiverad när vi handlar ansvarigt för det gemensamma bästa. Människan betraktas som en del av en gemenskap och som en social varelse som handlar i och för den gemenskap hon är delaktig i, och därmed är handlingen även politisk.

Den aristoteliska etik som utvecklats står i skarp kontrast till den dominerande utilitaristiska, främst genom att framställa ett helt annat begrepp om lycka. En lycklig människa är den som får utveckla sina potentialer, och ett gott samhälle ger medborgarna denna möjlighet.

En etisk handling utförs i det enskilda och det konkreta, och det som avgör hur den utförs är ett gott omdöme. Den karaktärsegenskap som här framhävs är en hållning för att göra mänskliga förhållanden bättre och hur detta ska göras kräver långvarig och djupgående livserfarenhet. En väg att i olika former av utbildningar åstadkomma denna erfarenhet är att gå vägen över mänskliga berättelser, skönlitteraturen, som är en indirekt väg till mänsklig erfarenhet. I detta etiska kunnande kan det inte finnas någon föregående vetskap om de rätta medlen för att nå ett mål. Målet kan endast konkret specificeras när vi använder vårt omdöme för att avgöra vilka medel som är tillämpliga i en viss situation. Mål och medel hänger samman i den etiska handlingen.

Till sist öppnar *fronesis* för en vidare diskussion, kanske en av de mest väsentliga att föra, om förhållandet mellan det särskilda, det partikulära och det universellt allmängiltiga. När vi finner en text, en tradition eller utläser en mening som vi tolkar i förhållande till den situation vi befinner oss, hjälper det oss avgöra hur vi ska handla. Över allt där detta förekommer verkar bildningstanken, men i omsatt, omtänkt form, för människans bästa här och nu.